

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ КРИМУ У ТВОРЧОМУ НАРОБКУ В. Х. КОНДАРАКІ

У другій половині XIX століття Кримський півострів став привабливим туристичним об'єктом із наявністю безлічі пам'яток історії та культури. В цей період свій розвиток отримала література науково-популярного жанру, з якої можна було почерпнути відомості про визначні пам'ятки краю. Серед великої наукової спадщини про Крим виділяються праці Василя Христофоровича Кондаракі, метою яких була популяризація історико-культурної спадщини півострова. Наведені ним відомості про збережені пам'ятки історії та культури є цінним джерелом для відтворення повної картини дослідження цієї теми.

Ключові слова: пам'яткознавство, історико-культурна спадщина, Крим, охорона пам'яток, Василь Кондаракі.

Во второй половине XIX века Крымский полуостров стал привлекательным туристическим объектом с наличием множества памятников истории и культуры. В этот период свое развитие получила литература научно-популярного жанра, из которой можно было почерпнуть сведения о достопримечательностях края. Среди обширного научного наследия о Крыме выделяются труды Василия Христофоровича Кондаракі, целью которых была популяризация историко-культурного наследия полуострова. Приводимые им сведения о сохранившихся памятниках истории и культуры являются ценным источником для воссоздания полной картины исследования этой темы.

Ключевые слова: памятниковедение, историко-культурное наследие, Крым, охрана памятников, Василий Кондаракі.

In the second half of the XIX century the peninsula has become an attractive tourist destination with the presence of numerous monuments of history and culture. During this period, its development was literature of popular science, from which it was possible to gather information about the sights edge. Among the extensive scientific heritage of the Crimea distinguished works of Basil Khristoforovich Kondaraki whose purpose was to popularize the historical and cultural heritage peninsula. He gives information about the surviving monuments of history and culture are a valuable source for reconstruction of a complete picture of research on the topic.

Key words: monument studying, historical and cultural heritage, Crimea, protection monuments, Basiliy Kondaraki.

Друга половина XIX століття відзначена посиленням інтересу до історико-культурної спадщини Криму. В цей час поширення отримала краєзнавча література популяризаторського характеру, яка узагальнювала, систематизувала, адаптувала до запитів читачів наявні відомості про стан пам'яток історії та культури краю. Вона, в першу чергу, служила формою прилучення масової публіки до питань вивчення, дослідження та охорони спадщини, а також надавала можливість більш докладно ознайомитися з цією проблематикою. Наукова діяльність краєзнавців була способом освоєння історико-культурної спадщини Криму, придбанням різнобічних знань про специфіку розвитку його охорони. При цьому вона сприяла залученню бі-

льшої кількості пам'яток в екскурсійні програми по півострову, сприяла охоронним заходам. У зв'язку з цим є актуальним вивчення творчої спадщини краєзнавців, які працювали на ниві історичного кримознавства. Серед них почесне місце займав Василь Христофорович Кондаракі (1834-1886), краєзнавча діяльність якого викликає безсумнівний інтерес у сучасних вчених. Дослідження його внеску в поширення знань про край дозволить найбільш повно відобразити вивчення пам'яток історії та культури Криму в другій половині XIX століття.

Основні аспекти діяльності В. Х. Кондаракі в цьому напрямі найбільш повно проаналізовано в публікаціях доктора історичних наук, професора

Андрія Анатолійовича Непомнящего [1]. Автор провів глибокий аналіз наукової спадщини краєзнавця, зробивши аргументовані висновки про її значення. Дослідник вперше склав повний список публікацій В. Х. Кондаракі [2]. Серед джерел важливе місце займають опубліковані матеріали у періодичних виданнях та наукові праці.

Василь Христофорович Кондаракі народився 25 січня 1834 року в Сімферополі. Початкову освіту він отримав у приватному пансіоні педагога Бюргера, а 1852 року закінчив Феодосійське повітове училище. 14 квітня 1852 року В. Х. Кондаракі поступив на службу в канцелярію Таврійського губернського прокурора, звідки звільнився за власним проханням 13 січня 1854 року. З 5 квітня 1855 року він працював канцелярським служителем у Таврійській казенній палаті, а з 4 травня – помічником столоначальника палати з земському столу. 14 грудня 1855 року краєзнавець звільнився з казенної палати, а 31 грудня 1855 року був прийнятий канцелярським служителем Начальника Таврійської губернії. 12 травня 1856 року Василь Христофорович на посаді перекладача поступив на службу до Феодосійського центрального карантинного управління, де пропрацював до виходу у відставку [3, с. 41].

Краєзнавча діяльність В. Х. Кондаракі почалася з 1855-1857 роках з появи перших заміток у центральних газетах. 1857 року в «Санкт-Петербургских ведомостях» була опублікована одна з його перших статей «Внутренняя корреспонденция», присвячена побуту кримських татар [4]. 1857 року в «Одесском вестнике» було видано ще дві статті «Основание крымских колоний со времен императрицы Екатерины II» та «Садоводство и сельское хозяйство в Крыму». У першій статті автор популяризував один з видів пам'яток унікальної історико-культурної спадщини Кримського півострова.

З 1858 року В. Х. Кондаракі постійно проживав в Ялті, так як був відряджений туди для виконання обов'язків комісара Ялтинської карантинної застави. 24 травня 1858 року він одночасно призначений тимчасово виконуючим обов'язки перекладача Євпаторійського карантину [5, арк. 6]. Краєзнавець приймав у Ялті московських і петербурзьких дослідників, які вивчали пам'ятки історії та культури Криму.

В. Х. Кондаракі указом Сенату № 165 від 19 вересня 1861 р. був проведений за вислугу років у губернські секретарі зі старшинством з 23 червня 1860 р. 1861 і 1863 рр. він брав активну участь при підготовці та проведенні екскурсій для царської родини з відвідуванням пам'яток історії та культури Південного берега Криму. 12 жовтня 1861 р. й 17 жовтня 1863 р. за це він був нагороджений діамантовим перснем. Указом Сенату № 174 від 27 серпня 1864 р. В. Х. Кондаракі був проведений за вислугу років у колезькі секретарі зі старшинством з 23 липня 1863 р. 7 квітня 1864 р. він обраний Ялтинським дворянським товариством директором місцевого тюремного відділення й затверджений на цій посаді 5 березня 1865 р. 30 травня 1867 р. вчений указом Сенату № 103

проведений за вислугу років у титулярні радники зі старшинством з 23 липня 1866 р [5, арк. 9–11].

Краєзнавча діяльність В. Х. Кондаракі багатогранна, про що свідчить велика кількість публікацій, присвячених дослідженням з історії, географії та етнографії Криму. Значний інтерес у вченого викликали вивчення, дослідження та популяризація пам'яток історії та культури краю. У другій половині 60-х років XIX століття Василь Христофорович опублікував свої статті в «Одесском вестнике», «Николаевском вестнике» й «Полицейском листке Керчь-Еникальського градоначальства» [6].

1867 року в «Николаевском вестнике» був виданий перший цикл статей В. Х. Кондаракі «Очерки Крыма», значну частину з яких складав опис кримських старожитностей. У цьому ж році в Миколаєві вийшов путівник по Криму В. Х. Кондаракі «Подробное описание Южного берега Крыма» [7], де автор склав популярний огляд історико-краєзнавчої спадщини краю. Краєзнавець на основі використання великого археологічного матеріалу описав історичні пам'ятки як туристичні об'єкти. 9 липня 1867 року за цю роботу вчений отримав у нагороду від імператриці діамантовий перстень.

1885 року в Москві був виданий «Новый обстоятельный путеводитель по Крыму» [8], в якому В. Х. Кондаракі ознайомив читача з пам'ятками історії та культури. При цьому особливе місце було приділено опису пам'яток Ялти [9, с. 164].

Василь Христофорович з 1869 року друкував свої публікації в «Новороссийских ведомостях», а з 1870 року в «Записках императорского Общества сельского хозяйства Южной России», дійсним членом якого він був. 27 грудня 1868 року вчений був обраний кореспондентом Одеського товариства історії та старожитностей, а 1876 року переведений в дійсні члени [3, с. 45].

Наступні роки краєзнавець працював над підготовкою до публікації багатотомного «Универсального описания Крыма», присвяченого різним аспектам розвитку Криму. Видання роботи енциклопедичного характеру було започатковано по волі імператора Олександра II, від якого Василь Христофорович повинен був отримати на створення праці 6 тисяч рублів. Автор неодноразово стикався з проблемами фінансового характеру, тому в рукописному вигляді залишилася велика кількість матеріалів.

Видані чотири томи (17 частин) «Универсального описания Крыма» мали великий успіх серед сучасників. 1870 року в газеті «Новороссийские ведомости» почали друкуватися уривки з цієї праці. У редакційній замітці зазначалося, що робота В. Х. Кондаракі переставляла собою всебічний твір у плані висвітлення обширного матеріалу [10].

Перша частина «Универсального описания Крыма» вийшла окремим томом 1873 року в Миколаєві з докладними даними по історії, географії, ботаніки, зоології Криму [11]. 1875 року краєзнавець відновив видання роботи в Петербурзі, де було опубліковано чотири томи, що включали 17 частин [12]. Обширний

історико-етнографічний матеріал, освітлений у роботі, не був досконально знайомий авторові. До значних недоліків деяких частин відноситься недостовірність окремих частин тексту, що зумовлено недосконалим вивченням автора правдивості джерел. Не дивлячись на все це, робота В. Х. Кондаракі як популярний посібник, який знайомив з різними аспектами життя Кримського півострова, не мала собі рівних [13, с. 38]. Значний інтерес викликали представлені автором відомості про збереження пам'яток історії та культури краю, їх охорону та дослідження. Через знайомство читаючої публіки з правдивим станом справ у цьому напрямку В. Х. Кондаракі популяризував історико-культурну спадщину Криму.

Краєзнавець особливу увагу приділив історичним описам міст Криму в розділі «Историческая судьба крымских городов». Він вказав основні етапи їх розвитку, періоди найвищого розквіту і занепаду. Інтерес представляють відомості про стан пам'яток Криму в другій половині XIX століття, про реставраційні роботи щодо їх відновлення.

Питання дослідження та охорони історико-культурної спадщини Криму займали першорядне місце в науковій діяльності В. Х. Кондаракі. 1 червня 1876 року він звернувся з проханням до голови Імператорської археологічної комісії Сергія Григоровича Строганова з приводу його клопотання про заміщення місця директора Керченського музею старожитностей. Але 1878 року це місце зайняв Степан Іванович Веребрюсов. 1884 року краєзнавець звернувся в Археологічну комісію з проханням від 28 березня 1884 року про призначення його на посаду директора Керченського музею старожитностей, але безуспішно. Василь Христофорович писав подібного роду прохання в Археологічну комісію після призначення П. І. Гросса на посаду директора музею [14, арк. 13–18].

Російсько-турецька війна 1877 року тяжко позначилося на фінансовому становищі В. Х. Кондаракі, тому він прагнув отримати місце кореспондента в столичних газетах. 1880 року вчений звернувся з проханням про визначення на службу перекладачем до голови Російського географічного товариства, але відповіді не отримав.

На початку 80-х років XIX століття В. Х. Кондаракі займався підготовкою до видання багатотомного зібрання творів, присвяченого до вікового ювілею приєднання Криму до Російської імперії. Для його видання він виклопотав грошову допомогу у розмірі 10 тисяч рублів. 1883

року було опубліковано зібрання творів «В память столетия Крыма» у десяти томах, які включали роботи різних років про Крим [15]. Вчений перевидав «Универсальное описание Крыма», доповнивши його матеріалами, які з-за фінансових труднощів не опублікував раніше. До нього увійшли географічний огляд, двотомний опис етнографії півострова, історичні нариси, художні твори, зібраний краєзнавцем фольклор кримських греків та кримських татар. У цьому виданні В. Х. Кондаракі також приділив велику увагу опису пам'яток історії та культури Криму, доповнивши їх новими відомостями.

30 листопада 1883 року Василь Христофорович переведений з дійсних членів до числа членів співробітників Російського географічного товариства. Він був прийнятий у дійсні члени Московського товариства давньоруського мистецтва, однієї з основних цілей діяльності якого була наукова розробка й збори пам'яток давньоруського мистецтва. Краєзнавець співпрацював з Московським товариством історії та старожитностей [13, с. 41].

1883 року за внесок у вивчення історії Криму В. Х. Кондаракі був нагороджений болгарської медаллю «За науку і мистецтво» II ступеня, засновану 24 березня 1883 року. Помер краєзнавець 15 листопада 1886 року [16].

Серед великої наукової спадщини Василя Христофоровича виділяється немала кількість неопублікованих робіт. Інтерес представляють роботи «Взгляд на Крымский полуостров» (1881), «Ялта» (1881) «Два слова на речь, произнесённую Г. Мережковским об открытиях его в Крыму» (1881), які зберігаються в архіві Російського географічного товариства у Санкт-Петербурзі. Неопубліковані ґрунтовні статті «Первобытные жилища человека в Крыму и древнейшие укрепления тавроскифов, указанные Страбоном в Тавриде» (1868) та «Каменные бабы Новороссийских степей» (1867) зберігаються у фонді Одеського товариства історії та старожитностей Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Рукописні матеріали краєзнавця, пов'язані з вивчення археології Криму, зберігаються у Державному архіві Одеської області [3, с. 71].

Краєзнавча діяльність В. Х. Кондаракі носила популяризаторський характер. Його науково-популярні роботи містять безліч цінних відомостей про збереженні в другій половині XIX століття пам'яток історії та культури Криму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Непомнящий А. А. Подвижник крымского краеведения – В. Х. Кондаракі / А. А. Непомнящий // Историческое наследие Крыма. – 2003. – № 1. – С. 19–43; Непомнящий А. А. Историчне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Біобібліографічне дослідження / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с.
2. Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Доля, 2001. – 816 с.
3. Непомнящий А. А. Подвижники кримведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь, 2006. – (Библиография кримведения; Вып. 7). – С. 40–72.

4. Кондараки В. Х. Внутренняя корреспонденция Санкт-Петербургских ведомостей. Феодосия, 12 июня / В. Х. Кондараки // СПб. ведомости. – 1857. – 3 июля.
5. Институт русской литературы (Пушкинский дом) РАН, ф. 265, оп. 2, д. 1264.
6. Кондараки В. Х. Ялта / В. Х. Кондараки // Николаевский вестник. – 1865. – 26 августа; Его же. Замечательные окрестности Ялты // Там же. – 1865. – 4 ноября, 15 ноября. Его же. Древние памятники в Алупке // Одесский вестник. – 1865. – 3 июля; Его же. Свадебные обряды у татар // Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства. – 1865. – 17 октября.
7. Кондараки В. Х. Подробное описание Южного берега Крыма с картой / В. Х. Кондараки. – Николаев, 1867. – 143 с.
8. Кондараки В. Х. Новый обстоятельный путеводитель по Крыму / В. Х. Кондараки. – М., 1885. – III, 160, IV с.
9. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма: последняя треть XVIII – начало XX века / А. А. Непомнящий / Ин-т украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1995. – 211 с. – (Научно-справочные издания по истории Украины; Вып. 46).
10. [Редакционная заметка о готовящемся к изданию «Универсальном описании Крыма»] // Новороссийские ведомости. – 1870. – 27 марта.
11. Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма / В. Х. Кондараки. – Т. 1: [Топографический обзор полуострова для путешественников]. – Николаев, 1873. – 234 с.
12. Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма: В 4 т. / В. Х. Кондараки. – СПб., 1875.
13. Непомнящий А. А. Подвижник крымского краеведения – В. Х. Кондараки / А. А. Непомнящий // Историческое наследие Крыма. – 2003. – № 1. – С. 19–43.
14. Институт истории материальной культуры РАН, рукописный архив, ф.1 (1876 г.), д.6.
15. Кондараки В. Х. В память столетия Крыма: Исторические картины Тавриды / В. Х. Кондараки. – М., 1883. – VI, 282, II с.
16. Новороссийский телеграф. – Одесса, 1886. – 16 (28) нояб. – С. 1; Одесский листок. – 1886. – 16 (28) нояб. – С. 1.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; к.і.н., доцент **Є. Г. Сінкевич**

© **Є. В. Молочко**, 2010

Стаття надійшла до редакції 03.09.2010